

М. Димитрова

**Граматичните норми
в българския книжовен език – спазване и нарушения
(върху материал от средствата за масова информация)**

Анотация: Обзор кодификации грамматических норм болгарского литературного языка с орфографической реформы 1945 года до орфографического словаря 2012 года раскрывает динамику процессов. На материале устной и письменной официальной публичной речи устанавливается, что правило полного и краткого артикля, правило флексии *-м* в 1 л. мн. ч. наст. вр. глаголов 1-го и 2-го спряжения и правило употребления возвратного притяжательного местоимения соблюдаются безошибочно. Правило употребления форм *кого, когото, някого, никого* не соблюдается в ¼ из случаев. Устойчивость современных грамматических норм является результатом широкой социальной базы литературного языка.

Ключевые слова: современный болгарский литературный язык, грамматические нормы, устойчивость

Abstract: Review of the codification of grammatical rules of Bulgarian literary language from the last spelling reform of 1945 to the spelling dictionary of 2012 presents the dynamics of the processes. On the material of oral and written official public speech is found that the rule of the long and the short article, the a rule for the ending *-m* in 1 pers. pl. present tense of the verbs 1-th and 2-th conjugation and the rule of using of reflexive possessive pronoun are accurately respected. The rule of using forms *кого, когото, някого, никого* isn't respected in 1/4 of cases. The sustainability of grammatical rules of the modern literary language results from of extensive social basis of the literary language.

Key words: Bulgarian literary language, grammatical rules, sustainability

Явленията от кодифицираната книжовноезикова система на съвременния български език по традиция се представят в два източника: граматика и правописни речници.

Граматичните норми в българският книжовен език не са обект на специално наблюдение. Българската книжовноезикова система се представя в описателните граматика, които съдържат в определени случаи и препоръки за правилност и уместност на различни езикови явления. Като нормативна е

приета тритомната Граматика на съвременния български книжовен език (Граматика 1983 / 1995).

Необходимостта от специална кодификация и днес на някои граматични книжовноезикови норми е свързана, от една страна, процесите на установяване на новобългарския книжовен език. Той се консолидира като предимно писмена формация през XIX век в епохата на Българското възрождане при наличието на доста широко диалектно разнообразие и включва явления от различни говорни области (вж. История 1989). Върху новобългарския книжовен език влияят и писмените образци, с които са запознати възрожденските книжовници и граматичници: текстовете от предходната писмена традиция, особено дамаскините, и текстове на чужди езици, особено църковнославянски и руски (вж. напр. Босилков 1986).

Специалната кодификация на някои книжовноезикови норми, от друга страна, е свързана с няколко съпътстващи явления със социолингвистичен характер. Новобългарският книжовен език възниква, а съвременният български книжовен език съществува в егалитарно общество. Социалното равенство между различните обществени групи не предполага общност, чийто език да е образец за подражание. Същевременно социалната база на българския книжовен език до 60-те – 70-те години на XX век, когато настъпва масова урбанизация, е много тясна. За носители на българския книжовен език като роден може да се говори едва в последните десетилетия (вж. Вълчев 2009). По тези причини както писмената практика през Възраждането, така и кодификациите – от Освобождението на България през 1878 до 40-те години на XX век и последната правописна реформа от 1945 г. – съдържат динамични явления, които не могат да се консолидират при липсата на значима социална група, която да е техен носител, и в речта на образованите българи запазват своя динамичен характер. (В по-общ план за езиковата ситуация вж. Нецименко 2003, Виденов 2003, Гладкова, Ликоманова 2002.)

През 1945 г. със специален държавен документ (вж. Наредба 1945) е осъществена последната правописна реформа, която продължава да действа и до днес. Въпреки че основната ѝ цел е правописът, тази правописна реформа засяга и някои граматични норми. Правописните речници, излезли след 1945 г., засягат тези норми в различна степен и по различен начин.

Броят на граматичните норми, които са обект на специална кодификация в правописните речници, като цяло не е голям. Той обаче се променя като количество и съдържание в зависимост от динамиката на книжовноезиковите процеси и в зависимост от концепцията на авторите на правописните речници за необходимостта от кодификация на граматичните норми в правописен речник.

Първият издаден след правописната реформа справочник (вж. Правописен 1945) съдържа обстоен и пространен увод (с. 5–82), който съвместява правописни и пунктуационни правила с описание и кодификация на граматични и

прагматични правила. Обособена е част «Правопис и правоговор на отделни видове думи» (с. 24–33), в която са съсредоточени основните книжовно-езикови граматични норми. В последващите правописни речници и в описателните граматични част от тези граматични норми повече не се споменават, тъй като не подлежат на специална кодификация. Причината при едни от тях е, че са напълно установени в системата на книжовния български език и не се грешат. Такава е нормата за употреба на минало несвършено деятелно причастие при преизказване. Тя представлява проблем, когато социалната база на книжовния език е много тясна и върху езиковата практика силно влияят диалектите, а част от българските говори не познават категорията минало несвършено деятелно причастие. Причината при други от тях е, че отразяват комуникативни книжовноезикови норми, спонтанно установени на предходни етапи от развитието на книжовния език, които не отговарят на съвременното му състояние и имат архаизиращ характер. Такава е нормата, че при обръщение се употребява кратка, а не пълна форма на прилагателните: *драги приятелю* вм. *драгий приятелю*. Тази норма вече има исторически характер.

В правописните речници под редакцията на Л. Андрейчин, издадени в периода 1945–1983, в увода винаги е обособена част «Правопис и употреба на някои форми и думи». Тази част съдържа конкретни правила с правописен, правоговорен и граматичен характер. Напр. в осмото стереотипно издание в частта под това име (Правописен 1974: VIII–XII) наред с правописните и правоговорните правила се коментират три граматични норми: правилата за употребата на пълен и кратък член при имената от м. р. ед. ч.; некнижовният характер на общата форма за косвен падеж при имената за лица мъже (препоръчва се *Книга за Вазов* вм. *Книга за Вазова*, *Повикай Петър* вм. *Повикай Петра*); липсата на втора звателна форма при съществително в съчетание с думата *другарю* (напр. *другарю директор*, а не *другарю директоре*).

Частта «Правопис и употреба на някои форми и думи» става традиционна за българските правописни речници и се запазва в изданията на други авторски колективи от 1983 г. насам. Във всички части под това име неизменно присъства граматичното правило за употреба на пълен и кратък член при имената от м. р. ед. ч. Останалите граматични норми са включени с различна степен на пълнота.

При представянето на граматичните книжовноезикови норми концептуално различни са Нов правописен 2002 и Официален правописен 2012. В Нов правописен 2002 граматичните норми са обособени под заглавие «Правописни особености с граматичен характер». Включени са 3 норми: употребата на пълен и кратък член при имената от м. р. ед. ч., окончанието за 1 л. мн. ч. сег. време на глаголите от 1 и 2 спрежение и съгласуването на прилагателните и причастията в изрази за учтивост.

Граматичните норми значително по-пълно и експлицитно са представени в Официален правописен 2012. В неговия увод под заглавие «Общи правописни правила» са обособени три части: «Правописни правила с фонетичен характер», «Правопис на двойни съгласни» и «Правописни правила с граматичен характер» (вж. Официален правописен 2012: 15–30). Така граматичните книжовноезикови норми, които подлежат на специална кодификация, са отделени от книжовноезиковите норми с друг характер: фонетичен, правоговорен и правописен.

В частта «Правописни правила с граматичен характер» са включени следните норми: 1) употреба на пълен и кратък член при имената от м. р. ед. ч.; 2) употреба на пълен и кратък член при съставните собствени имена от м. р. ед. ч.; 3) употреба на звателни форми; 4) употреба на бройна форма за мн. ч. при съществителните от м. р.; 5) употреба на формите *кого, когото, някого, никого*; 6) употреба на възвратното притежателно местоимение; 7) употреба на деепричастието; 8) окончание за 1 л. мн. ч. сег. време на глаголите от 1 и 2 спрежение; 9) съгласуване по число при учтива форма; 10) съгласуване по число при две определения към едно съществително.

Посочените норми имат различен характер както от езикова, така и от кодификаторска гледна точка. От езикова гледна точка те могат да се разделят на норми, свързани с езиковата система (морфологични и синтактични) и на норми, свързани с комуникацията и семантиката. По-съществена е втората група норми, която включва само две: употребата на възвратното притежателно местоимение и употребата на деепричастието. Останалите осем граматични норми засягат езиковата система и имат различен характер: структурен за съвременния български книжовен език (напр. окончанието за 1 л. мн. ч. сег. време на глаголите от 1 и 2 спрежение), традиционен архаизиращ (напр. употреба на формите *кого, когото, някого, никого*) или прагматичен (съгласуване по число при учтива форма).

По отношение на кодификацията посочените граматични норми не са нови. Те са включени в Граматика 1983 / 1995. Част от тях присъстват в правописните речници от периода 1945–1983 г., а друга част от тях – в правописните речници от 1983 г. насам. Наблюдават се и процеси на актуализация на кодификацията, тясно свързани със същността на всяка от нормите и с тенденциите в книжовния език. Актуализацията засяга следните пунктове. Обхватът на нормата за употреба на пълен и кратък член при имената от м. р. ед. ч. е разширен и при съставните собствени имена във връзка с тенденцията този тип собствени имена да не се членуват, напр. *Софийски градски съд осъди Виолета Николова, бивш ръководител на Агенцията по вписванията, на 5 години ефективно лишаване от свобода, предаде БГНЕС*. (в. «Сега», 15.10.2013). Обхватът на нормата за употреба на падежни форми при к-местоименията за м. р. ед. ч. е стеснен както лексикално, така и функционално. Нормата е задължителна само за писмен текст и в нея след излизането на Официален правописен 2012 влизат

само винителните форми на 4 к-местоимения. Обхватът на нормата за окончанието за 1 л. мн. ч. сег. време на глаголите от 1 и 2 спрежение е разширен до всякакъв тип комуникация. В предишните правописни речници (от Правописен 1945 до Нов правописен 2002) се уговаря, че нормата е задължителна за официалната публична реч. В Официален правописен 2012 няма изключения и нормата е валидна за всеки тип комуникация на български език.

Всички граматични книжовноезикови норми са обект на съзнателно и целенасочено обучение в средното училище. Те по традиция се включват широко в различните форми на текущо и окончателно оценяване на знанията и уменията на учениците по български език и са традиционен елемент от задължителната след 12. клас матура по български език и литература.

През последните години и особено след излизането на Официален правописен 2012 в българското общество протече бурна дискусия по въпросите на правописа. Дискусията се състоя в медиите, на страниците на сп. «Наука», 2013, орган на Съюза на учените в България, на страниците на сп. «Български език», 2013, кн. 4. За съжаление, тази дискусия засега не е придобила характер на съдържателно, творческо и професионално специализирано обсъждане на проблемите на кодификацията и на книжовноезиковите норми. Фокус на критиката и на защитата от страна на специалисти и на граждани бяха доста голяма част от граматичните книжовноезикови норми. Темите, повдигнати напоследък, не са нови и под една или друга форма отдавна се обсъждат, макар и в не толкова публичен мащаб.

Най-дискутираната книжовноезикова норма, при това по традиция, е правилото за употребата на пълен и кратък член при имената от м. р. ед. ч. на синтактичен принцип: подлогът се членува с пълен член, напр. *Мъжът чете вестника – Вестникът се чете (от мъжа)*. Тази норма има силно архаизиращ характер и напълно не съответства на аналитичния характер както на българския език в различните му форми на съществуване от Възраждането насам, така и на съвременната му книжовна форма. Тя обаче е включена в нормативния документ, с който се извършва правописната реформа през 1945 г. (вж. Наредба 1945) и не може да бъде променена без специално решение на държавен орган. Архаизиращият характер на тази норма и законовото ѝ регламентиране водят кодификаторите до единствено възможното в тази ситуация решение – стесняване на обхвата на нормата за употреба на пълен и кратък член при имената от м. р. ед. ч. От Правописен 1983 / 1995 тя е валидна само за писмен текст. Кодификацията е потвърдена и в следващите два правописни речника: Нов правописен 2002 и Официален правописен 2012. Наблюденията върху публичната писмена комуникация опровергават общественото мнение, че правилото за пълен и кратък член масово не се спазва. Изследване върху корпус от 1058 случая от електронните издания на 11 популярни вестника показва, че има грешки само в 12 случая или в 1.1% (вж. Ангелов 2014).

Нормата за употреба на морфологични форми за косвен падеж при местоименията също има архаизиращ характер и не съответства на аналитичната система на съвременния български език и на неговата книжовноезикова форма. На този факт пръв и доста отдавна обръща внимание П. Пашов (вж. Пашов 1962). Местоименната система на съвременния български език е представена в нормативната Граматика 1983 / 1995, а излезлите след нея граматика на съвременния книжовен език я следват (вж. Пашов 1994, Куцаров 2007, Ницолова 2008). Граматика 1983 / 1995 включва редица винителни и дателни морфологични падежни форми при семантичната група за лица и предмети от м. р. ед. ч. на различни видове местоимения. Представената в нея местоименна система отразява българската граматична традиция от възрожденските граматика и от научните граматика от първата половина на ХХ век. За първи път в правописен речник е направена кодификация на граматичната книжовноезикова норма за употреба на морфологични падежни форми при местоименията в Официален правописен 2012. Нормата, както отбелязах, е значително стеснена в две посоки. Тя е валидна само за някои к-местоимения от м. р. ед. ч. Формите *кого*, *когото*, *някого* и *никого* са задължителни в писмен текст при самостоятелна употреба на местоимението, когато то не е подлог и реферира лице мъж, напр. *Човекът, **кого**то поздравих, е стар познат*, но: *Вестникът, **кой**то купих, е нов*. През последните години има две съществени изследвания върху употребата на морфологичните падежни форми при местоименията. Едното изследване е върху материал от Българския национален корпус – художествени и мемоарни текстове (вж. Коева, Благоева, Колковска 2011: 46–50). Въпреки че текстове от тези жанрове имат смесен характер и не принадлежат строго към официалната публична комуникация, данните са показателни за писмената практика на български език. В писмени текстове преди 1989 г. (основно от периода 1945–1989) формите *тогова*, *томува*, *оногова*, *ономува*, *всякого* и *всякому* се срещат рядко, а в писмени текстове след 1990 посочените форми се срещат спорадично, като формата *всякому* не се среща изобщо. Формите *кого*, *когото*, *някого*, *никого* имат широка употреба, като честотата им намалява в текстовете след 1990 г. Изследването върху материал от българския национален корпус е проведено като количествено наблюдение на фреквентността на морфологичните падежни форми на местоименията, без да се отчита контекстът на употреба и наличието или липсата на грешки спрямо кодифицираната норма. Второто изследване е ориентирано към официалната публична комуникация чрез наблюдения на езиковата практика на електронните издания на 7 вестника и списания и на 3 новинарски сайта (вж. Петрова 2014). Проследява се специално практиката в употребата на именителни и винителни форми при к-местоименията: *кой* и *кого*, *който* и *когото*, *някой* и *някого*, *никой* и *никого*. При корпус от 501 употреби грешни са 27%. Грешките са основно при замяна на винителната с именителна форма. Наблюдава се обаче и обратна хиперкоректна замяна на *кой*

и *който* с *кого* и *когото* в около 4% от грешните употреби. Високият процент на грешки (над ¼ от случаите) и хиперкоректността естествено произтичат от аналитичния характер на съвременния български книжовен език. При кодификацията на книжовноезиковите норми обаче не е възможен рязък скок. Промените се правят бавно и постепенно, като може да се мине и през кодификаторския инструмент на дублетността. Засега с Официален правописен 2012 е направена първата стъпка към осъвременяване на книжовноезиковата норма за употребата на морфологични падежни форми при местоименията.

Не само през последните години се дискутира и нормата за окончанието *-м* за 1 л. мн. ч. сег. време на глаголите от 1 и 2 спрежение: *чета – четем, мисля – мислим*. Тази норма е обект на продължителна кодификация. Окончанието *-м* се определя като предпочитано (Правописен 1945) и задължително в официалната публична реч (Нов правописен 2002), а окончанието *-ме* – като допустимо в устната разговорна реч и в мерената реч (Нов правописен 2002). Тази относителна толерантност към устната реч се корени в историческото развитие на българския език. През Възраждането, когато се оформя новобългарския книжовен език, глаголите в западните български говори са унифицирани по новото спрежение (3 спрежение): окончанието за 1 л. ед. ч. сег. време е *-м* (*аз мислим, аз спирам*), а за 1 л. мн. ч. сег. време е *-ме* (*ние мислиме, ние спираме*). Глаголите в източните български говори във формите си за 1 л. ед. и мн. ч. сег. време пазят разликата между старото спрежение (1 и 2 спрежение) и новото спрежение (3 спрежение). Поради доста дългия период, в който съвременният български книжовен език има тясна социална база – както отбелязах, до 60-те – 70-те години на ХХ век – толерантността на кодификацията отразява многообразието в устната реч и сравнително активното функциониране на типично диалектни елементи в езика на образованите българи. По тези причини едва в Официален правописен 2012 правилото за употреба на окончанието *-м* за 1 л. мн. ч. сег. време на глаголите от 1 и 2 спрежение се кодифицира без изключения и уговорки. Това, от една страна, отразява вече разширената социална база на съвременния български книжовен език, а от друга страна, определя като системна за книжовния вариант на съвременния български език формата с *-м*.

Заместването на окончанието *-м* с *-ме* е обект на дискусия сред специалистите. М. Виденов го включва с списъка на т. нар. «масова грешка». Според автора «мекането» – замяната на *четем* с *четеме, мислим* с *мислиме* – е типично за високообразовани и публични личности (Виденов 2002). Някои специалисти (напоследък Вълчев 2009: 225–227) са на мнение, че в книжовния език вече съществува реална дублетност между формите с *-м* и с *-ме*, която трябва да се кодифицира.

Конкретните изследвания върху езиков материал от официалната публична комуникация дават резултати, които не показват значими колебания в окончанието *-м* за 1 л. мн. ч. сег. време на глаголите от 1 и 2 спрежение. Бяха

направени наблюдения върху материал от Корпуса на българската политическа и журналистическа реч (<http://www.political.webclark.org/>), разработван в Центъра за изследване на политическата и журналистическата реч (<http://www.publicspeech-bg.com/>) на Факултета по славянски филологии на Софийския университет. Корпусът съдържа официална публична реч от заседания на Народното събрание и от интервюта с политици и по-рядко – с други популярни личности. Трябва да се отбележи, че част от заседанията на българското Народно събрание са публични. Задължително се предават директно по Българската национална телевизия и по Българското национално радио заседанията за парламентарен контрол върху Министерския съвет, на които министри и заместник-министри отговарят на въпроси на депутати. По решение на Парламента директно се предават и други заседания с важно обществено значение, а от някои заседания се излъчват подробни репортажи.

Изследваният материал е подходящ за наблюдения върху книжовно-езиковата практика по няколко причини. Комуникативните ситуации отговарят на условията за официално публично общуване. Участниците в комуникацията са много и представят повечето говорни райони в България. Така могат да се проследят развойните процеси в книжовния език и влиянието на други, напр. диалектни норми или иновативни явления, върху него. Тези участници са публични личности, често политици с висок рейтинг, и тяхната речева продукция влияе активно върху масовата устна (книжовноезикова) практика чрез факторите престижност и езикова мода. В Корпуса окончанието *-ме* за 1 л. мн. ч. сег. време се среща при 43 глагола от 1 и 2 спрежение. Общо употребите на *-ме* формите са 84. Същите 43 глагола се употребяват с окончание *-м* в 1612 случая. Изчисленията показват, че книжовноезиковата норма се греша едва в 4.95%.

Само при 14 глагола от Корпуса на политическата и журналистическата реч *-ме* формите са сравнително по-чести. При същите глаголи обаче значително по-чести са *-м* формите. Най-чести са *-ме* формите на 3 глагола, при които *-м* формите са много по-активни: *говориме* – 12 употреби и *говорим* – 229 употреби; *правиме* – 8 употреби и *правим* – 139 употреби; *направиме* – 6 употреби и *направим* – 156 употреби (вж. и примерите по-горе). В стандартния случай *-м* формите категорично преобладават. Единични са глаголите, при които *-ме* и *-м* формите са с приблизително еднаква честота или няма *-м* форма. Такива глаголи имат по 1–2 употреби в Корпуса на политическата и журналистическата реч.

Не се наблюдава зависимост на *-ме* формите от езикови фактори: *-ме* формите се срещат и при основни, и при производни глаголи.

Не се наблюдава зависимост на сгрешените глаголи от фреквентността им в общия език. (По-долу фреквентността се привежда по данни от Българския национален корпус.) Грешат се както глаголи с висока честота, напр. *бъда* с честота 1320: *бъдемe* – 1 употреба и *бъдем* – 83 употреби; *мога* с честота

925: *можеме* – 5 употреби и *можем* – 260 употреби; *кажса* с честота 777: *кажеме* – 1 употреба и *кажем* – 79 употреби, така и глаголи с ниска честота: отговоря с честота 22: *отговориме* – 1 употреба и *отговорим* – 17 употреби; *прехвърля* с честота 21: *прехвърлим* – 1 употреба и *прехвърлим* – 1 употреба; *въведа* с честота 20: *въведеме* – 1 употреба и *въведем* – 11 употреби.

Няма строга зависимост на сгрешените глаголи от идиолекта. В речта на една и съща публична личност се появяват както правилни, така и сгрешени форми:

*Източник: 05.03.2010 г., Панорама, Цветан Цветанов: Днес имаме 3–4 проведени операции. **Говорим** за 73 килограма хероин, които са за трафик за Испания, говорим за количество около килограм кокаин, килограм хероин...*

*Източник: 08.04.2010, Тази сутрин (bTV): Ани – Къде, къде е това? – Цв. Цветанов – На територията на София. **Говорим** за количества алкохол, над 5 тира и също така във един винзавод, няма да споменавам името на винзавода...*

*Източник: 05.02.2010г., Панорама: Б. Василев: Хайде да **видим** разбираме ли се?*

*Източник: Интервю на президента Георги Първанов за предаването «Седмицата» на Дарик радио: Бойко Василев: Добре, вие споменахте «Българската Коледа» преди малко, също ще **видим** и друг вид благотворителност по празниците...*

Приведените факти показват, че употребата на окончание *-ме* за 1 л. мн. ч. сег. време при глаголите от 1 и 2 спрежение (т. нар. «мекане») не е «масова грешка», а случайно и нискочестотно явление дори в устната форма на съвременния български книжовен език. Книжовноезиковата норма се спазва, а отклоненията от нея могат да се обяснят с младостта и доскоро тясната социална база на представителната форма на българския език.

Една от широко дискутираните книжовноезиковите норми със семантичен и прагматичен характер е нормата за употреба на възвратното притежателно местоимение при едновременна посесивност и рефлексивност. На български могат да се съставят две граматически правилни изречения: *Той изяде **своя** сандвич* и *Той изяде **неговия** сандвич*. Всяко от тези изречения обаче е уместно в различен контекст в зависимост от зададената от целия текст прагматична и референтна рамка.

В Граматика 1983 / 1995 са въведени различни правила за употребата на пълните и кратките форми в зависимост от лицето: в 1 и 2 л. има дублетност

между *мой*, *твой* и *свой*, но е правилно само *си*. В 3 л., където има възможност за референциален конфликт, при едновременна посесивност и рефлексивност се допуска само възвратното притежателно местоимение *свой* и *си*. В Официален правописен 2012 кодификацията не засяга 1 и 2 л. и се концентрира само върху 3 л. заради възможния референциален конфликт, където потвърждава задължителната употреба на възвратно притежателно местоимение при едновременна посесивност и рефлексивност. Специалистите са на мнение, че в публичната реч много често възвратното притежателно местоимение неправилно се замества с обикновено притежателно местоимение.

Въпреки очевидната разлика в референцията при изреченията от типа на *Той изяде своя сандвич* и *Той изяде неговия сандвич* лесно могат да бъдат намерени примери на неправилна замяна на възвратното с обикновено притежателно местоимение, особено в интернет пространството. При това, независимо от очакванията, не настъпва срив в комуникацията. В изречението *Учени: Мечът на джедая е опасен за неговия собственик* прагматиката спомага за правилната интерпретация на притежателя: тъй като собственик на това оръжие може да бъде само джедаят, употребата на възвратно притежателно местоимение: *Мечът на джедая е опасен за своя собственик*, като че ли е редундантна. В следващите две изречения е употребено обикновено притежателно местоимение: *Фатмагюл взе 300 000 евро обезщетение за нейна снимка в реклама на шампоан* и: *Роналдо кръшна на Ирина с нейна колежка*, въпреки че в първото от тях подлогът е притежател и трябва да се употреби възвратно притежателно местоимение. Знанията за света подпомагат правилното възприемане на информацията: за първото изречение – не е възможно някой да получи парично обезщетение за публикуването на чужда снимка; за второто изречение – футболистите нямат жени колежки. Впечатлението на специалистите е, че подобни грешни замени на възвратното с обикновено притежателно местоимение стават много често. Затова правилната употреба на двете местоимения често е обект на активна книжовноезикова просвета.

Съществува все пак въпрос дали наистина нормата за употреба на възвратното притежателно местоимение в 3 л. се нарушава редовно. Наблюденията върху материал от Корпуса на политическата и журналистическата реч показват, че и тази книжовноезикова норма се следва в много висока степен. Бяха изследвани общо 2498 текста, съдържащи форми за 3 л. на възвратното и на обикновените притежателни местоимения. Само в 64 от тях бяха регистрирани грешни употреби, което представлява 3% от общото количество изследвани случаи. Основно се грешат пълните форми на обикновените притежателни местоимения *негов*, *неин* и *техен*, които се употребяват вместо пълната форма на възвратното притежателно местоимение *свой*, напр.:

Източник: 20. 04. 2010, БНТ «Денят започва»: Меглена Кунева: Знаете ли, вчера вицепрезидентът, казал, че ще започне неговата (вместо своята)

пресконференция с едно изречение, което ми е добре познато, защото, когато бях в задълженията си на комисар, винаги съм започвала с него: «Безопасността преди всичко».

Практически възвратното притежателно местоимение и кратките форми на двата вида местоимения не се грешат. Случаите на неправилни употреби в изследвания материал са от 0.26% за възвратното притежателно местоимение до 0.37% за кратките форми. Отделните изказвания с грешки като следния пример:

*Източник: Парламент – 01.01.2010-30.04.2010: Относно изпълнение на инициативата. В първоначалния **им** (вместо **си**) вид споразуменията и останалите документи, необходими за учредяването на холдинговия фонд, бяха доста объркани и не защитаваха достатъчно интереса на държавата.*

могат да произтичат от спонтанността на устната реч или да имат хиперкоректен характер.

Данните показват, че в официалната публична комуникация нормата за употреба на възвратното притежателно местоимение при едновременна посесивност и рефлексивност се владее, а грешките са в статистически пренебрежими количества, особено при кратката форма на възвратното местоимение и на (теоретично) конкуриращите го кратки форми на обикновените притежателни местоимения (за повече подробности вж. Димитрова 2013).

Обект на горещи спорове и дискусии сред специалистите и в обществото е и бройната форма. В съвременния български книжовен език съществителните от м. р. за лица имат само една форма за мн. ч.: *двама ученици*, *няколко ученици*, *много ученици*, *силни ученици*. Съществителните от м. р. за нелица имат две форми за мн. ч.: обикновена, която се употребява в общите случаи: *много вестници*, *интересни вестници*, и бройна форма, която е задължителна след числителни и местоимения числителни: *два вестника*, *няколко вестника*.

Съвременната кодификация на тази норма от 1945 г. насам е опит да се съвместят особеностите на диалектите, в които след числителни всички съществителни от м. р. имат бройна форма, и диалектите, в които няма изобщо бройна форма. Впечатлението на специалистите е, че разглежданата норма се нарушава, като вместо бройна форма се употребява обикновената форма за мн. ч. при дистантно разположение на числителното и съществителното – когато между тях има още няколко определения (срв. Пашов 1994). Няма обаче системни изследвания на проблема.

Звателната форма в съвременния български книжовен език е наследник на старобългарския вокатив. Тя се е съхранила частично: нормативна, стилистично неутрална и задължителна е при личните имена на мъже, завършващи на съгласна като *Иван*, *Петър*, *Борис* и при личните имена на жени със

суфикс *-ка* като *Бисерка, Бонка, Йорданка, Василка*. Забелязва се обаче тенденция за употреба на общата форма и при тези лични имена. Звателна форма имат и нарицателни съществителни, които могат да се използват като обръщение. В Официален правописен 2012 звателната форма е определена като задължителна, без обаче да се посочват личните имена, при които се среща. Специално са кодифицирани случаите на употреба на звателните форми на думите *господин, госпожа и госпожица*, свързани с речевия етикет след 1990 г. Няма системни изследвания за функционирането на звателната форма в публичната комуникация.

Деепричастието е граматична категория в съвременния български книжовен език, която е възстановена през Възраждането и като морфологична форма, и като семантика под влияние на авторитетни книжовноезикови образци – църковнославянски и руски (вж. История 1986). В съвременния български книжовен език деепричастните конструкции остават рядко и книжно явление. Като аналитичен и глаголен език българският разполага с достатъчно широк синонимен спектър от езикови средства – подчинени изречения и номинативни фрази с причастия. Употребата на деепричастието по традиция се кодифицира в граматиките и в правописните речници. Няма обаче системни наблюдения върху функционирането му в публичната комуникация.

Грамматичните норми в съвременния български книжовен език, които по традиция се кодифицират, са малобройни. Изложените факти и данни показват, че тези норми, за функционирането на които в официалната публична реч има системни изследвания, се спазват във висока степен. Причините за това са следните. След последната правописна реформа от 1945 г. съвременният български книжовен език се развива плавно, като отхвърля остарели и акумулира нови явления според социалните промени в обществото. Липсата на резки промени в кодификацията позволява относителна и достатъчна константност на книжовноезиковите норми. Развитието на българското общество осигурява непрекъснато разширяваща се социална база на книжовния език. Урбанизацията и глобализацията изтласкват в периферията на комуникацията некнижовните форми на съществуване на съвременния български език: диалектите, просторечието, жаргона. Появяват се и живеят вече няколко поколения на носители на книжовния език като роден. Заслуга за това има и българската образователна система. Макар че още от първата половина на XX век до днес задължително по закон да е основното образование, което се придобива след завършен 8. клас, традиционно за българското общество е средното образование (след средата на 90-те години – завършен 12. клас). Това осигурява стабилно усвояване на книжовноезиковите норми от достатъчно широки социални слоеве. По тази причина нарушенията на книжовноезиковите норми, които се обсъждат в публичното пространство, особено в последните години, в известна степен представляват реминисценция на езиковата ситуация от 60-те и 70-те години

на XX век, когато в българското общество протичат бурни процеси на миграция от селото към града, на урбанизация и интелектуализация, в резултат от които се проявяват редица диалектни отклонения от книжовния език. В съвременната епоха – началото на XXI век – книжовноезиковите процеси са с друг характер.

Цитирана литература

Ангелов 2014: Ангелов, А. Изследване върху правилността на употребата на пълен и кратък член при съществителните от мъжки род единствено число в българския печат. – Български език, 2014, кн. 2, с. 72–76.

Вълчев 2009: Вълчев, Б. От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици. «Оксиарт», София.

Босилков 1986: Босилков, К. Кратка история на българския книжовен език. Сегедски университет «Атила Йожеф», Сегед.

Виденов 2002: Виденов, М. По въпроса за «масовата грешка» в езика на съвременната българска интелигенция. – Български език и литература, 2002, кн. 4 – 5; <http://liternet.bg/publish3/mvidenov/masovata.htm>

Виденов 2003: Виденов, М. Българската езикова политика. Международно социолингвистическо дружество, София.

Гладкова, Ликоманова 2002: Гладкова Г., Ликоманова И. Языковая ситуация: Истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели). Universita Karlova. Praha.

Грамматика 1983 / 1995: Грамматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология. Том III. Синтаксис. Издателство на БАН, София, 1-во издание 1983–1985, 2-ро издание 1995.

Димитрова 2013: Димитрова, М. Свой или негов? Си или му? Възвратното и обикновените притежателни местоимения в официалната публична реч. – Български език, 2013, кн. 4, с. 61–76.

История 1989: История на новобългарския книжовен език. Издателство на БАН, София.

Коева, Благоева, Колковска 2011: Коева, С., Д. Благоева, С. Колковска. Проектът Български национален корпус – резултати и перспективи. – Български език, 2011, кн. 3, с. 34–53.

Корпус на българската политическа и журналистическа реч:

<http://www.political.webclark.org/>

Куцаров 2007: Куцаров, И. Теоретична граматика на българския език. Морфология. УИ «П. Хилендарски», Пловдив.

Наредба 1945: Наредба-закон за правописа. – Държавен вестник, бр. 47/27.02.1945.

Нещименко 2003: Нещименко, Г.П. Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций. Наука, Москва.

Ницолова, 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. УИ «Св. Кл. Охридски», София.

Нов правописен 2002: Нов правописен речник на българския език. «Хейзъл», София.

Официален правописен 2012: Официален правописен речник на българския език. «Просвета», София.

Пашов 1994: Пашов, П. Практическа българска граматика. Второ допълнено издание. «Просвета», София.

Пашов 1962: Пашов, П. За «падежите» на местоименията в съвременния български език. – Известия на Института за български език, кн. VIII, 1962, с. 385–400.

Петрова 2014: Петрова, П. Книжовноезикови норми. Употреба на формите кого, когото, някого, никого. – Български език, 2014, кн. 2, с. 81–82.

Правописен 1983 / 1995: Правописен речник на съвременния български книжовен език. АИ «Проф. М. Дринов», София, 1-во издание 1983, 2-ро издание 1995.

Правописен 1974: Правописен речник на българския книжовен език. Осмо стереотипно издание. Съст. Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков, Ст. Стойков. «Наука и изкуство», София.

Правописен 1945: Правописен и правоговорен наръчник. Ред. Ив. Хаджов, д-р Ст. Стойков, д-р Л. Андрейчин. Дружество на филолозите слависти в България. «Българска книга», София.

Сведения об авторе:

Маргарита Димитрова Тодорова,
доцент доктор / доцент кандидат филологических наук
Институт за български език, Българска академия на науките /
Институт българского языка
Болгарской Академии наук
Margarita Dimitrova Todorova,
Associate Professor Dr. / Associate Professor, Candidate of Philology
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
m_t_dimitrova@abv.bg